dr Łukasz Szymankiewicz
Akademia WSB w Dąbrowie Górniczej
ORCID: 0000-0002-9859-9896
https://doi.org/10.29316/9788368103199_3

PROCES RADYKALIZACJI A TERRORYZM – CASUS BASKIJSKIEJ ORGANIZACJI TERRORYSTYCZNEJ ETA

THE PROCESS OF RADICALIZATION AND TERRORISM – THE CASE OF THE BASQUE TERRORIST ORGANIZATION ETA

Streszczenie

Celem rozdziału jest identyfikacja związku pomiędzy radykalizacją a przechodzeniem od idei narodowo-wyzwoleńczej do brutalnych aktów terroru. Główny problem badawczy sformułowano: w jaki sposób zmieniała się ideologia ETA i jakie miało to przełożenie na taktykę jej działań? Analiza oparta jest na metodzie genealogicznej i porównawczej, co pozwala ukazać trzy kluczowe etapy kształtowania ideologii organizacji: od nacjonalistycznej spuścizny Sabino Arany, przez walkę z reżimem Franco, aż po okres demokratyzacji Hiszpanii i utrwalenie autonomii Kraju Basków. Rozdział ukazuje, jak początkowo pokojowe postulaty i działania koncentrujące się na ochronie kultury baskijskiej, przekształciły się w stosowanie przemocy, początkowo wobec przedstawicieli reżimu, a następnie także wobec celów niemilitarnych, co

Summary

The aim of the chapter is to identify the relationship between radicalization and the transition from the idea of national liberation to brutal acts of terror. The main research problem was formulated: how did ETA's ideology change and how did it translate into the tactics of its activities? The analysis is based on the genealogical and comparative method, which allows us to show the three key stages in the formation of the organization's ideology: from the nationalist legacy of Sabino Arana, through the fight against the Franco regime, to the period of democratization of Spain and the consolidation of the autonomy of the Basque Country. The chapter shows how initially peaceful demands and actions focused on the protection of Basque culture turned into the use of violence, initially against representatives of the regime and then

ostatecznie doprowadziło do utraty poparcia społecznego. Z czasem organizacja zatraciła pierwotny cel i przyjęła taktykę brutalizacji ataków, co paradoksalnie zbliżyło ją do najbardziej radykalnych i brutalnych form terroryzmu globalnego, zrywając z wcześniejszą narodowo-wyzwoleńczą legitymizacją. Głównym wnioskiem z przeprowadzonych analiz jest teza, że proces radykalizacji ETA ukazuje, jak skrajne poglądy i cele niemożliwe do osiągnięcia, mogą prowadzić do eskalacji przemocy i całkowitego odrzucenia norm społecznych, co ostatecznie skutkuje izolacją organizacji i jej upadkiem. Przypadek ETA pozostaje istotnym przykładem dla współczesnych badań nad radykalizacją oraz zagrożeniem terroryzmem.

Słowa kluczowe: terroryzm, radykalizacja, ETA, Kraj Basków i Wolność, nacjonalizm

also against non-military targets, which ultimately led to a loss of public support. Over time, the organization lost its original goal and adopted the tactic of brutalizing attacks, which paradoxically brought it closer to the most radical and brutal forms of global terrorism, breaking with its previous national-liberation legitimacy. The main conclusion of the analysis is that the process of radicalization of ETA shows how extreme views and goals that are impossible to achieve can lead to an escalation of violence and a complete rejection of social norms, which ultimately results in the isolation of the organization and its collapse. The case of ETA remains an important example for contemporary research on radicalisation and the threat of terrorism.

Keywords: terrorism, radicalization, ETA, Basque Country and Freedom, nationalism

Wstęp

Z perspektywy zapobiegania terroryzmowi niebagatelną kwestią jest również zapobieganie radykalizacji[1], ponieważ „nikt nie rodzi się terrorystą. Terrorystą człowiek może się stać poprzez proces radykalizacji”[2]. Dlatego ciekawym studium przypadku jest organizacja, która początkowo stanowczo odrzucała stosowanie przemocy i wywodziła się z patriotycznego kręgu studenckiego wydającego czasopismo promujące baskijską kulturę – szczególnie, jeżeli ostatecznie organizacja ta odpowiada za śmierć kilkuset osób oraz przeprowadzenie ponad dwóch tysięcy ataków terrorystycznych.

Celem niniejszego rozdziału jest zaprezentowanie procesu radykalizacji oraz zmian zachodzących w ideologii baskijskiej organizacji terrorystycznej ETA (bask. *Euskadi Ta Askatasuna*, hiszp. *Pais Vasco i Liberdad*, pol. *Kraj Basków i Wolność*) z perspektywy wyboru celu ataku terrorystycznego. W tym celu niezbędna jest analiza genezy ETA wraz ze zmianami formułowanymi

[1] *EU measures to prevent radicalisation*; https://www.consilium.europa.eu/en/policies/preventing-radicalisation/, [dostęp: 26.04.2025].

[2] *Informacje dot. procesu radykalizacji*; https://tpcoe.gov.pl/cpt/materialy/1799,Informacje-dot-procesu-radykalizacji.html, [dostęp: 26.04.2025].

podczas Zgromadzeń oraz wskazanie metod i celów ataków terrorystycznych. Biorąc pod uwagę metodę genealogiczną można wskazać trzy główne okresy wpływające na ideologię ETA: twórczość Sabino Arany, który był protoplastą baskijskiego nacjonalizmu; funkcjonowanie ETA w okresie reżimu Franco; działalność ETA po 1975 roku. Problem badawczy został sformułowany w formie pytania: jakie zmiany zachodziły w ideologii ETA oraz jaki miały one wpływ na stosowane metody terrorystyczne? Tak dobrany proces badawczy jest niezbędny do wytłumaczenia, dlaczego ETA zmieniła taktykę ataków terrorystycznych i zaczęła wybierać tzw. cele niemilitarne. Umożliwia to również wskazanie okresów, w których ETA cieszyła się poparciem społecznym oraz momentów decydujących o zdyskredytowaniu organizacji wśród hiszpańskiej i baskijskiej opinii społecznej, co przyczyniło się do ostatecznego rozwiązania organizacji.

Analiza zmian zachodzących w ideologii ETA stanowi przykład procesu radykalizacji, który można definiować jako proces, w którym grupa lub osoba przybiera coraz bardziej skrajne poglądy, które mogą prowadzić do ekstremizmu, gdzie ostatnim etapem jest dążenie do stosowania lub chęć stosowania przemocy[3]. Przykładowo, proces radykalizacji opisywany jest za pomocą formy „klatki schodowej o zmniejszającej się liczbie wejść". W tym przypadku radykalizacja przybiera charakter determinizmu, w którym wyróżnia się m.in. następujące fazy: ideologiczne zaangażowanie, radykalizację poglądów, wydarzenie katalizujące, brutalny ekstremizm lub terroryzm[4].

Początki baskijskiego nacjonalizmu

Za protoplastę baskijskiego nacjonalizmu uważa się Sabino Aranę Goiri (1865-1903), który pomimo śmierci w młodym wieku jest autorem wielu prac poświęconych baskijskiej kulturze, szczególnie językowi (*euskera*[5]). W wymiarze politycznym jednym z najważniejszych osiągnięć S. Arany

[3] B. Bolechów, *Radykalizacja do przemocy politycznej. Teorie, mechanizmy, wzorce*, [w:] *Ekstremizm polityczny we współczesnym świecie*, red. A. Moroska-Bonkiewicz, DSWE, Wrocław 2012, s. 55.

[4] D. Muro, *What does Radicalisation Look Like? Four Visualisations of Socialisation into Violent Extremism*, „Notes Internacionals CIDOB", 2016; https://www.cidob.org/en/publications/what-does-radicalisation-look-four-visualisations-socialisation-violent-extremism, [dostęp: 23.04.2025].

[5] W 1888 r. S. Arana opublikował podręcznik do gramatyki pt. *Gramática elemental del euskera bizkaino.*

było założenie 31 lipca 1895 r. Nacjonalistycznej Partii Basków (bask. *Eusko Alderdi Jelzalea*, EAJ; hiszp. *Partido Nacionalista Vasco*, PNV), którą można określić jako chrześcijańsko-demokratyczną partię regionalną[6]. Poglądy polityczne S. Arany i jego stosunek do niepodległości Kraju Basków ewoluowały na przestrzeni lat, na co przynajmniej w początkowej fazie jego życia wpływ miała rodzina. S. Arana wychował się w konserwatywnej i religijnej rodzinie zamożnych baskijskich przedsiębiorców z branży stoczniowej, a jego dziadek i ojciec byli zwolennikami monarchii[7]. Sabino Arana zmienił swoje poglądy w 1882 r. pod wpływem starszego brata Luisa i zainteresował się baskijskim ruchem narodowym[8]. Arana opublikował ponad 300 artykułów, a pierwszym tekstem poruszającym kwestie polityczne był *Pliegos Histórico-Políticos*[9]. Co istotne, w kwestii ewolucji poglądów Arany, praca dotyczyła jedynie jednej prowincji baskijskiej – Vizcai[10]. Pracą, która przyniosła rozgłos Aranie była książka *Bizkaya por su Independencia. Cuatro glorias patrias*. Publikacja ta również dobitnie ukazuje podejście Arany do wybiórczego traktowania historii oraz skłonności do mitologizacji. Joanna Orzechowska-Wacławska wskazuje, że „monografia była właściwie nie tyle pracą historyczną, ile pamfletem historyczno-legendarnym wpisującym się w szeroko rozumiany nurt romantycznej literatury oralnej”[11]. Niemniej jednak prace Arany trafiały na podatny grunt, a sam autor został uznany za głównego nacjonalistę baskijskiego. Dla Arany ważną częścią narodu baskijskiego byli mieszkańcy wsi, ponieważ *euskera* była praktycznie wyłącznie językiem mówionym, nieużywanym w mieście. To mieszkańcy baskijskich wsi i prowincji byli jedynymi nośnikami kultury, przykładowo, najwybitniejsi baskijscy pisarze publikowali swoje dzieła

[6] A. Sroka, *Hiszpańska droga do federalizmu*, Wydawnictwo UWr, Wrocław 2008, s. 269.

[7] J. Orzechowska-Wacławska, *Baskowie. Powstanie współczesnego narodu*, Wydawnictwo UJ, Kraków 2014.

[8] P. J. Chacón Delgado, *El concepto de independencia Vasca en Sabino Arana Goiri*, „Historia Contemporanea”, nr 50, 2014. s. 80-81.

[9] *Una nueva interpretacion de la historia de Bizkaia*; http://www.sabinetxea.org/libro/libro/libro.html, [dostęp: 30.12.2024].

[10] Kraj Basków jako wspólnota autonomiczna składa się z trzech prowincji: Vizcaya, Guipúzcoa, Álava. Historycznie Baskonia składała się z siedmiu prowincji, które obecnie położone są na terenie Hiszpanii i Francji. W skład francuskiej części Baskonii wchodzą trzy prowincje: Lapurdi (franc. Labourd), Zuberoa (franc. Soule), Nafarroa Beherea (franc. Basse-Navarre). Siódmą prowincją jest Navarra, stanowi ona jednak osobną wspólnotę autonomiczną. Stąd wywodzi się jedno z hasło baskijskich nacjonalistów „cztery plus trzy, czyli siedem w jedności”.

[11] J. Orzechowska-Wacławska, *Baskowie. Powstanie współczesnego*…, op. cyt., s. 138.

w języku hiszpańskim[12], co więcej, sam Arana uczył się euskery już jako dorosły[13]. Fundamentami baskijskiego nacjonalizmu S. Arany były: wroga reakcja na industrializację; nacisk na rozwój euskery i kultury baskijskiej; konserwatyzm; katolicyzm; „czystość rasy" i etnocentryzm. Tym samym Arana odrzucał „wszystko co obce" – baskijski nacjonalizm S. Arany przybierał charakter defensywny, a wszelkie działania dążące do dbania o język, „czystość rasy" i propagowanie konserwatywnych poglądów wynikały z obawy przed zmianami, które niosła za sobą industrializacja i modernizacja, szczególnie w kontekście konsekwencji społecznych (np. zagrożenie związane z imigrantami z innych regionów Hiszpanii, gdzie napływ dużej liczby obywateli spoza Kraju Basków mógłby zagrozić przetrwaniu baskijskiego języka, który stanowi nośnik kultury). Istotne jest również, że chociaż historycznie Baskonia składa się z siedmiu prowincji i jest podzielona pomiędzy Hiszpanię i Francję, Arana skupiał się wyłącznie na części hiszpańskiej. Biorąc pod uwagę głoszone przez Aranę poglądy, można wskazać trzy fazy jego ideologicznej ewolucji, które prezentuje tabela 1.

Tabela 1. III fazy ewolucji ideologicznej Sabino Arany

Lata występowania	Cechy charakterystyczne
1893-1898	Radykalne poglądy antyhiszpańskie, antykapitalistyczne i prokatolickie.
1898-1902	Porzucenie antykapitalizmu i ekstremizmu; Arana jako przemysłowiec; poglądy prokatolickie.
1902-1903	Postawa prohiszpańska, Kraj Basków jako autonomia; poglądy prokatolickie.

Źródło: opracowanie własne.

Jedyną niezmienną cechą charakteryzującą poglądy S. Arany był pozytywny stosunek do religii. Pierwszy etap jego zaangażowania w sprawę baskijskiej niepodległości charakteryzował się najbardziej radyklaną postawą i wrogością do Hiszpanii. W drugim okresie odejście od ekstremizmu i antykapitalizmu podyktowane jest osobistymi zmianami w życiu Arany, który sam stał się przemysłowcem. Pod koniec życia S. Arana głosił poglądy prohiszpańskie, samemu określając je jako *evolución españolista*, wskazując jednocześnie na konieczność odrzucenia dążeń niepodległościowych i obranie za cel

[12] T. Mikołowski, P. Machcewicz, *Historia Hiszpanii*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 2009, s. 314.

[13] E. Hobsbawm, *Narody i nacjonalizm po 1870 roku. Program, mit i rzeczywistość*, Wydawnictwo Difin, Warszawa 2010, s. 128.

utworzenie autonomii w ramach państwa hiszpańskiego[14]. Hiszpański historyk Santiago de Pablo wskazuje, że niektórzy baskijscy nacjonaliści próbowali bagatelizować tę „hiszpańską ewolucję Arany", przedstawiając ją jedynie jako zmianę taktyki, a nie jako rezygnację z ostatecznego celu, jakim w dalszym ciągu byłaby niepodległość. Ewolucja ta, przedstawiona w bardzo sprzeczny sposób, nigdy nie została zakończona, ponieważ w wyniku śmierci Arana pozostawił nieokreślony zakres swojej ostatniej myśli – nagła zmiana poglądów i niewystarczające wytłumaczenie były powodem kontrowersji wśród jego własnych zwolenników[15], jednak co istotne dla politycznego kształtu Kraju Basków, PNV w przeciwieństwie do ETA przejęła od Arany pogląd o dążeniu wyłącznie do autonomii.

Geneza ETA

Za oficjalną datę utworzenia ETA uznaje się 31 lipca 1959 roku, jednak proces powstawania baskijskiej organizacji terrorystycznej trwał co najmniej kilka lat. W 1953 r. z inicjatywy studentów z Bilbao powstało czasopismo *Ekin* (pol. Działać), które następnie przekształciło się w tajne stowarzyszenie. *Ekin* przejął idee niepodległościowe S. Arany z jego pierwszej, radykalnej fazy, tzw. *sabiniano*. Anna Antczak wskazuje, że oprócz *Ekin*, zalążkiem ETA były również dwa radyklane ugrupowania charakteryzujące się bezkompromisowymi poglądami na temat niepodległości Baskonii – *Jagi-Jagi* oraz *Aberri*[16]. Nazwa czasopisma i radykalne poglądy *Aberri* i *Jagi-Jagi,* nie są przypadkowe. Z powodu dyktatury, liderzy PNV przebywali na emigracji i charakteryzowała ich bierność oraz bezradność – to właśnie bierna postawa PNV była czynnikiem katalizującym i konsolidującym przyszłych członków ETA. Symboliczna jest oficjalna data powstania ETA – 31 lipca, to również dzień powstania PNV. ETA również przejęła znaczną część radykalnych poglądów Arany z jego pierwszej fazy działalności politycznej; utworzenie ETA 31 lipca

[14] A. Antczak, *Separatyzm baskijski*, Sprawy Narodowościowe, nr 37, Warszawa 2010, s. 151.

[15] S. De Pablo, *El nacionalismo vasco ante el Estado español (1895-1937)*, Studia historica. Historia contemporánea, nr 18, 2000, s. 79-93.

[16] A. Antczak, *Kształtowanie się tożsamości narodowej wspólnot autonomicznych w Hiszpanii*, AON, Warszawa 2008, s. 99.

to symboliczne przesłane do PNV – „młodzi nacjonaliści baskijscy nie potrzebują wsparcia partii, aby kontynuować tradycje nacjonalizmu *sabiniano*[17].

Daniele Conversi wskazuje, że ETA nie od razu powstała jako typowa organizacja terrorystyczna, ale raczej jako ruch studencki, a baskijski nacjonalizm był radykalny, ale nie stosował przemocy[18]. Studenci chcieli poznawać historię swojej społeczności lokalnej, dyskutować, organizowali spotkania, na których wywieszali baskijską flagę oraz inne symbole narodowe, tym samym organizacja początkowo skupiała się na dbaniu o baskijską kulturę, w tym język – w tych aspektach widać zbieżność z ideologią Arany[19].

Z czasem ETA deklarowała chęć utworzenia Baskonii jako niepodległej republiki socjalistycznej[20], odrzucała idee rasowe Arany oraz głosiła poglądy antyklerykalne, mianowicie rasizm zastąpiono etosem wyrażającym się dbaniem o kulturę i język, religię zastąpiono nacjonalizmem i redefiniowano cały ruch jako patriotyczny i bezwyznaniowy[21]. Porównując poglądy S. Arany i ETA należy wskazać, że Arana był przeciwnikiem socjalizmu twierdząc, że nacjonalizm baskijski i socjalizm są niemożliwe do pogodzenia[22]. Z jednej strony powstanie ETA konsolidowało tych baskijskich nacjonalistów, których charakteryzowała chęć działania na rzecz niepodległości i walki z reżimem; z drugiej strony z perspektywy władzy centralnej powstanie ETA osłabiało najsilniejsze baskijskie ugrupowanie, jakim była konserwatywna PNV[23]. W początkowej fazie swojej działalności ETA sama definiowała się jako organizacja rewolucyjna i socjalistyczna, której celem jest dążenie do narodowego wyzwolenia całej Baskonii. Z perspektywy analizy nurtów terrorystycznych, jak najbardziej można uznać ETA za organizację terrorystyczną o charakterze

[17] A. Llanos-Antczak, *Separatyzm baskijski. Historia, współczesność, perspektywy*, Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa 2019, s. 49.

[18] D. Conversi, *Sovereignty, boundaries and violence. Constructing the Basque national self (1959-2011)*, [w:] *Sovereignty Revisited. The Basque case*, red. nauk. I. Güell, P. Åshild, Kolås Åshild, Routledge, Londyn 2017, s. 20-21.

[19] S. Jeram, D. Conversi, *Deliberation and Democracy at the End of Armed Conflict. Post-Conflict Opportunities in the Basque Country*, [w:] Democratic Deliberation in Deeply Divided Societies. From Conflict to Common Ground, red. nauk. J. Ugarizza, D. Clauwaerts, Palgrave Macmillan, Basingstoke 2014, s. 55.

[20] D. Conversi, *Sovereignty, boundaries and*…, op. cit., s. 21.

[21] F. Letamendia Belzunde, *Historia de Euskadi. El nacionalismo vasco y ETA*, Ruedo Iberico, Paryż 1975, s. 279.

[22] J. J. Solozábal Echavarria, *El primer nacionalismo vasco. Industrialismo y conciencia nacional*, Tucar Ediciones, Madryt 1975, s. 339.

[23] S. Jeram, D. Conversi, *Deliberation and Democracy*…, op. cit.

wyzwoleńczym[24], chociaż należy mieć na uwadze, że początkowo ETA taką organizacją nie była, a jej członkowie stanowczo odrzucali stosowanie przemocy.

Ideologia ETA w okresie dyktatury

Lata 1962-1970 były kluczowe w aspekcie krystalizowania się ideologicznej bazy ETA. W tym okresie wyróżnia się sześć Zgromadzeń ETA, które charakteryzowały się odmienną ideologią oraz pomysłami dotyczącymi stosowania strategii i taktyki działań terrorystycznych. Na zewnątrz ETA cieszyła się opinią organizacji homogenicznej, jednak cały proces wewnętrznej transformacji był burzliwy, wśród członków występowały różne opinie na temat głównych metod i celów walki, a także odmienne poglądy polityczne. W tym okresie na zmiany zachodzące wewnątrz ETA wpływ miały dwa główne czynniki. Po pierwsze, zmiany społeczne w Hiszpanii i Kraju Basków wynikające z industrializacji i modernizacji, które sprawiały, że do Kraju Basków, jako bogatszego regionu, zaczęła przybywać coraz większa liczba migrantów, zwłaszcza robotników. Po drugie, wśród członków ETA widoczna była fascynacja ruchami rewolucyjnymi i antykolonialnymi[25], szczególnie w aspekcie stosowanych metod prowadzenia walki.

Jak wspomniano we wcześniejszej części niniejszej pracy, ETA dość szybko zdefiniowała się jako organizacja patriotyczna i bezwyznaniowa (oficjalnie już trzy lata po powstaniu, w 1962 r.), chociaż stanowiło to formę kompromisu pomiędzy dwiema głównymi frakcjami: patriotów głoszących konieczność walki o sprawę narodową oraz „rewolucjonistów". Z perspektywy zagrożeń terrorystycznych kluczowe było drugie Zgromadzenie ETA w 1963 r., gdy ogłoszono, że ETA „wchodzi na ścieżkę przemocy". Przeforsowano również idee tzw. „wojny rewolucyjnej", na wzór wydarzeń na Kubie oraz w Algierii; w tym roku również zwrócono uwagę na coraz większe znaczenie klasy robotniczej[26]. ETA zaczerpnęła z myśli baskijskiego filozofa Federico

[24] V. Grotowicz, *Terroryzm w Europie Zachodniej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2000.

[25] D. Conversi, *The Left and nationalism. From the French Revolution to the Anthropocene*, [w:] *Research Handbook on Nationalism*, red. L. Greenfeld, Z. Wu, Edward Elgar, Northampton 2020, s. 38.

[26] D. Conversi, G. Espiau, *Basque*, [w:] *Comparing Peace Processes*, A. Ozerdem, R. Mac Ginty, Routledge, Londyn-Nowy Jork 2019, s. 57

Krutwiga, który w swojej książce *Vasconia* wydanej w 1963 r. w Argentynie stwierdzał, że nie należy bać się industrializacji, ponieważ ona zapewnia niezbędny rozwój i dynamizm, również w aspekcie kultury[27]. Natomiast napływ klasy robotniczej bez wątpienia stanowił zagrożenie dla baskijskiej kultury, dlatego właśnie tak istotne było odejście od sabinowskiej czystości rasy na rzecz baskijskiego etosu, gdzie za Baska można uznać osobę znającą euskere. Ponadto klasa robotnicza stanowiła potencjalną dużą grupę nowych zwolenników ETA.

Podczas trzeciego Zgromadzenia poruszano m.in. kwestię emancypacji klasy robotniczej, co można uznać za kontynuację wcześniejszych postanowień. Zauważalne było forsowanie coraz bardziej bezkompromisowych poglądów, co przejawiało się w szerzeniu idei antykapitalistycznych i antyimperialnych. W kwestii organizacyjnej, doszło do podziału na cztery sekcje: militarną, aktywistów, informacyjną oraz biuro polityczne. Podczas czwartego Zgromadzenia wprowadzono taktykę walki „akcja-represje-akcja", charakteryzującą się prowokacyjną działalnością ETA, która tym samym chciała wpływać na zakorzenienie w świadomości nie tylko Basków, ale wszystkich Hiszpanów i opinii międzynarodowej, że Baskowie są narodem uciskanym, a władza centralna jest oprawcą. Tym samym każdy kolejny atak terrorystyczny prowadziłby do represji i akcji odwetowych ze strony frankistowskiego reżimu, w związku z czym w opinii ETA następna akcja byłaby nie formą odwetu, a obrony przed uciskiem. W trakcie czwartego Zgromadzenia po raz kolejny podkreślono konieczność walki o przetrwanie euskery i baskijskiej kultury. Co istotne, wielu członków ETA działało w sferze kultury, prowadząc m.in. lekcje języka baskijskiego[28]. Podczas piątego Zgromadzenia z 1965 r. doszło do konsolidacji idei walki niepodległościowej z walką o klasę robotniczą, czego wyrazem stała się koncepcja „*Pueblo Trabajador Vasco*" (pol. baskijski lud pracy). W tym okresie ETA podjęła współpracę ze związkami zawodowymi, w tym z prokomunistycznym, nielegalnym i działającym tajnie związkiem zawodowym *Comisiones Obreros*[29]. Współpraca ta wymusiła wprowadzenie dyscypliny i tajności spotkań, przez co *etarras*[30] musieli podejmować jednoznaczne decyzje, co do dalszego członkostwa w organizacji. Natomiast kon-

[27] F. Krutwig, *Vasconia*, Norbait, Buenos Aires 1973.

[28] K. Mirgos, *Obcy i nowi Baskowie. Migracje, tożsamość i języki w Baskijskiej Wspólnocie Autonomicznej*, Wydawnictwo UG, Gdańsk 2018, s. 190-191.

[29] J.M. Garmendia, *Historia de ETA*, Haranburu, San Sebastian 1979.

[30] *Etarras* – tym określeniem nazywano członków ETA.

sekwencją konspiracyjnego działania ETA było powstawanie nowych grup o własnych poglądach, co sprzyjało powstawaniu konfliktów ideologicznych.

Następne lata to okres konfliktów wewnętrznych, gdzie dochodziło do podziałów na różne frakcje. Duże napięcie wywoływały nie tylko wewnętrzne spory ideologiczne, ale również represje ze strony władzy, które były odpowiedzią na ataki terrorystyczne. W wyniku aresztowań w latach 1968-1970, ETA była zmuszona do wymiany niemal całego kierownictwa, co również negatywnie wpływało na sytuację wewnętrzną baskijskiej organizacji. Naprzeciw siebie stawały frakcje głoszące konieczność nadania priorytetu walce o klasę robotniczą; frakcje chcące pogodzić walkę robotniczą z walką narodowowyzwoleńczą; grupy głoszące, że jedyną opcją stawiania oporu władzy jest stosowanie przemocy. W 1970 r. doszło do VI Zgromadzenia, które było najbardziej kontrowersyjne i doprowadziło do rozłamu. W 1971 r. skonfliktowane frakcje doszły do porozumienia i uznano, że zamachy terrorystyczne i walka zbrojna to jedyne metody walki[31]. A. Llanos-Antczak uważa, że spory wewnętrzne w późniejszych latach nie miały charakteru ideologicznego i dotyczyły wyłącznie aspektu strategicznego i taktycznego, np. rozłam w 1974 r. na ETA militarną – ETA-m – i ETA polityczno-militarną – ETA-pm[32], niemniej jednak z perspektywy zagrożeń terrorystycznych zmiany te były również istotne.

Tabela 2. Zgromadzenia ETA w latach 1962-1965

Nr zgromadzenia	Rok	Główne założenia ideologiczne
I	1962	ETA jako organizacja patriotyczna i bezwyznaniowa.
II	1963	Odwołanie do ruchów rewolucyjnych i antykolonialnych w Trzecim Świecie, np. na Kubie i w Algierii, tzw. „wojna rewolucyjna". Ogłoszenie wejścia na „ścieżkę przemocy". Zwrot w kierunku klasy robotniczej i industrializacji.
III	1964	Antyimperializm, antykapitalizm, emancypacja klasy robotniczej. Podział ETA na cztery sekcje: militarną, aktywistów, informacyjną, biuro polityczne.
IV	1965	Walka klas i walka o niepodległość. Teoria walki „akcja-represje-akcja". Konieczność przetrwania języka i kultury.
V	1965	Kombinacja nacjonalizmu i walki klasy robotniczej – współpraca ze związkami zawodowymi; stosowanie konspiracji.
VI	1970	Największy konflikt wewnętrzny. Rozłam. Ideologiczne porozumienie w 1971 r. – ustalenie, że zamachy terrorystyczne i walka zbrojna to jedyne metody walki.

Źródło: opracowanie własne.

[31] A. Llanos-Antczak, *Separatyzm baskijski. Historia*…, op. cit., s. 60-61.

[32] Ibidem, s. 62.

Zmiany zachodzące w ETA w latach 1962-1971 można określić jako dopracowywanie własnej ideologii, szukanie optymalnej strategii politycznej oraz taktyki prowadzenia walki. Każda następna zmiana była konsekwencją wcześniej obranych kierunków. Można powiedzieć, że był to konsekwentny proces radykalizacji, zmierzający ostatecznie w stronę stosowania metod terrorystycznych i ogólnie terroryzmu, jako narzędzia politycznego. Do końca frankistowskiego reżimu ETA nie przechodziła już zmian ideologicznych. Katalizatorami zmian były dopiero śmierć gen. Franco w 1975 r., której konsekwencją był upadek reżimu; proces demokratyzacji Hiszpanii, gdzie kluczowe było ustanowienie w 1978 r. konstytucji, w której zapisano prawo do tworzenia autonomii oraz właśnie powstanie w 1979 r. autonomii Kraju Basków. W tym okresie odnotowano jedną istotną zmianę w kontekście ETA, która miała miejsce w 1981 roku, gdy część *etarras* uznała, że nastąpił czas na zakończenie walki zbrojnej/terrorystycznej, ponieważ demokracja umożliwia stosowanie innych, legalnych metod politycznych. Tym samym ETA-pm ogłosiła zawieszenie walk, a część jej członków rozpoczęła legalną działalność polityczną. Natomiast ETA-m kontynuowała walkę, ukazując również fanatyzm tej frakcji.

Ideologia ETA a cele i metody ataków terrorystycznych oraz konsekwencje ataków

Zgodnie z ostatnim raportem z 2018 r. opublikowanym przez kierownictwo ETA, organizacja ta przeprowadziła 2606 ataków i zabiła 758 osób, z czego 727 ataków wymierzonych było w policję, Guardia Civil oraz wojsko (łącznie 437 ofiary śmiertelne)[33]. Jednak na przestrzeni lat dochodziło do zmian stosowanych metod i wyboru celu ataku.

Posiłkując się danymi z Global Terrorism Database, w latach 1970-1975 przeprowadzono 55 ataków, w których zginęły 34 osoby; w latach 1976-1979, a więc w początkowej fazie kształtowania się hiszpańskiej demokracji oraz autonomii Kraju Basków ETA przeprowadziła 361 ataków, w których zginęło

[33] Oficjalne dane MSW Hiszpanii podają 863 ofiary, natomiast Hiszpańska Wspólnota Ofiar Terroryzmu Covite informuje o 829 ofiarach. Zob.: Hiszpania: ETA ujawniła łączny bilans swoich zamachów, Gazeta Prawna, [dostęp: 06.11.2018], https://www.gazetaprawna.pl/wiadomosci/artykuly/1336508,eta-o-liczbie-zamachow.html, [dostęp: 01.01.2024].

146 osób, natomiast po 1981 r. odnotowano ponad 1300 ataków[34]. Jak wspomniano wcześniej, ETA początkowo odrzucała przemoc, pierwsze akty przemocy miały miejsce w 1961 r. i stanowiły formę sabotaży. W 1965 r. ETA przeprowadziła pierwszy napad na bankowóz, natomiast pierwszego zabójstwa politycznego dokonano w 1968 r. – ofiarą był oficer hiszpańskiej policji Melitón Manzanas. W tym samym roku, w wyniku wymiany ognia podczas kontroli drogowej, zginął pierwszy *etarras*, co wywołało nielegalne demonstracje poparcia dla ETA[35], również zabójstwo Manzanasa, który znany był z okrucieństwa i stosowania tortur, zostało pozytywnie odebrane przez część hiszpańskiej społeczności. W 1968 r. władze centralne zaostrzyły represje wobec ETA, w 1969 r. w prowincjach baskijskich aresztowano ok. 2 tysiące osób; w 1970 r. na trzy miesiące wprowadzono stan wyjątkowy[36]. Natomiast w Burgos odbył się pokazowy proces najważniejszych członków ETA, w wyniku którego dziewięciu *etarras* otrzymało wyroki śmierci, jednak cały proces zamiast zastraszyć ETA, stał się dla niej katalizatorem do dalszych działań, ponieważ międzynarodowa opinia publiczna zdecydowanie potępiła stosowane przez Franco represje, w wyniku czego wyroki śmierci zamieniono na 30 lat pozbawienia wolności. Wewnątrz Hiszpanii w obronie ETA wystąpili nie tylko Baskowie, ale również część hiszpańskiego społeczeństwa, kler oraz nawet część wojska[37].

Od 1968 r. celem ataków terrorystycznych ETA stali się przedstawiciele władzy, przede wszystkim policjanci, żołnierze i politycy. Biorąc pod uwagę koncepcję czterech fal współczesnego terroryzmu Davida Rapaporta[38], ideologię ETA oraz cele ataków, organizacja wpisywała się w drugą (antykolonialną) i trzecią (lewicowo-separatystyczną) falę współczesnego terroryzmu. Tym samym, z perspektywy nurtów terroryzmu, działania ETA były logiczne, co więcej można było wskazać pewnego rodzaju samoograniczenia,

[34] Różne źródła podają odmienne dane dotyczące liczby ataków oraz ofiar, dlatego autor w niniejszej pracy podał oficjalne, ale zapewne zmanipulowane dane pochodzące od ETA oraz dane pochodzące z wiarygodnego źródła, jakim jest Global Terrorism Database.

[35] D. Conversi, G. Espiau, *Basque*…, op. cit., s. 58; P.R. Clark, *The Basque insurgent. ETA, 1952-1980*, University of Wisconsin Press, Madison 1984, s. 49.

[36] T. Miłkowski, P. Machcewicz, *Historia Hiszpanii*, Zakład Narodowy Im. Ossolińskich, Wrocław 2009, s. 381.

[37] A. Llanos-Antczak, *Separatyzm baskijski. Historia*…, op. cit., s. 61.

[38] D. C. Rapaport, *The Four Waves of Modern Terrorism*, [w:] *Attacking Terrorism Elements of a Grand Strategy*, A. K. Cronin, J. M. Ludes (red. nauk.), Georgetown University Press, Waszyngton 2004.

tj. selektywność doboru celu i metod ataku, ograniczały ryzyko zabicia osób postronnych.

W 1972 r. ETA zaczęła wybierać również tzw. cele niemilitarne, gdzie jedną z ofiar był przedsiębiorca Lorenzo Zabala[39] – obieranie za cel przedstawicieli bogatych przedsiębiorców wynikało z chęci zwiększenia poparcia wśród klasy robotniczej. Szczyt swojej popularności ETA osiągnęła w 1973 r., po udanym ataku na premiera Hiszpanii, admirała Luisa Carrero Blanco. W tym przypadku część hiszpańskiego społeczeństwa, która nie popierała reżimu uważała, że ETA wystąpiła również w ich imieniu. Biorąc pod uwagę zabójstwo premiera, niewielka liczba ataków terrorystycznych w okresie dyktatury podyktowana była raczej selektywnym doborem celów ataku i chęcią ograniczenia ofiar postronnych niż skutecznością frankistowskiego reżimu. Był to nadal okres, w którym ETA wypracowywała swoją ideologię; znamienne jest, że między V a VI Zgromadzeniem w ETA dochodziło do największych konfliktów wewnętrznych, szczególnie dotyczących właśnie stosowania przemocy. W tym przypadku istotne były demonstracje poparcia oraz pokazowy proces w Burgos. Wyraźne poparcie jakie ETA otrzymała nie tylko ze strony Basków i Hiszpanów, ale również ze strony społeczności międzynarodowej mogło zostać zinterpretowane przez ETA jako przyzwolenie na stosowanie przemocy w „szczytnym celu". Z pewnością obierając od samego początku za cel tzw. cele miękkie oraz zabijając osoby postronne, ETA takiego poparcia by nie otrzymała, czego najlepszym przykładem są późniejsze ataki i ich konsekwencje.

Od około 1977 r. ETA zaczęła stosować taktykę *muertes sin precedences*, gdzie głównymi celami ataków byli politycy z różnych partii politycznych, aktywiści i przedstawiciele świata nauki. Była to nadal wąska grupa osób, jednak coraz częściej nie byli to przedstawiciele władz. Nasilona liczba ataków w latach 1976-1979 była argumentowana chęcią zatrzymania niekorzystnego w opinii ETA procesu konstytucyjnego[40] oraz tworzenia autonomii Kraju Basków. Po pierwsze, ETA chciała całkowitej niepodległości, co było celem niemożliwym do osiągnięcia. Po drugie, ustanowienie autonomii Kraju Basków sprawiłoby, że ETA straciłaby rację bytu. Oba wskazane powody argumentują również stawianie przez ETA nierealnych żądań podczas

[39] R. Darby, *Legitimate Targets. A Control or Violence?*, [w:] *New Perspectives on the Nothern Ireland Conflict*, red. A. Guelke, Avebury, Aldershot 1994, s. 46-64.

[40] E. Górski, *O demokracji w Hiszpanii (1975-1995)*, Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN, Warszawa 1997, s. 21.

negocjacji z rządem Hiszpanii. Można stwierdzić, że w pewnym momencie *etarras* chcieli prowadzić walkę dla samej walki, a nie realizacji pierwotnych celów, do jakich ETA została powołana.

Jednym z przełomowych ataków, który nie tylko spowodował spadek poparcia dla ETA, ale wręcz zaktywizował obywateli Hiszpanii do wyrażenia swojego sprzeciwu, był atak bombowy na centrum handlowe Hipercor w Barcelonie z 19 czerwca 1987 roku. ETA podłożyła na parkingu pod centrum handlowym improwizowany ładunek wybuchowy w samochodzie-pułapce, tzw. VBIED – ang. *vehicle-borne improvised explosive device*[41]. W wyniku ataku zginęło 21 cywili, a ETA zaczęła tracić poparcie społeczne[42]. Był to jeden z momentów obrania za cel osób postronnych na zasadzie braku selekcji, chociaż dopiero w 1995 r. ETA ogłosiła stosowanie nowej taktyki „społecznego cierpienia". Próby kolejnych ataków spotykały się z coraz większym niezadowoleniem społecznym i falami protestów, również wśród Basków. Wydarzeniem, w wyniku którego ETA straciła ostatecznie poparcie nie tylko w Hiszpanii i Kraju Basków, ale również wśród społeczności międzynarodowej, było porwanie i zabójstwo w 1997 r. polityka prawicowej partii Partido Popular, Miguela Ángel Blanco Garrido. ETA za cel ataków obierała również hiszpańską branżę turystyczną, co także było odbierane negatywnie.

Analizując ataki ETA począwszy od lat 80' XX w., do ostatniego ataku z 2011 r,. zauważyć można brak zgodności z cechami charakterystycznymi dla organizacji narodowowyzwoleńczej. W okresie dyktatury frankistowskiej ETA stosowała improwizowane urządzenia wybuchowe (IED, ang. *improvised explosive device*), np. podczas zabójstwa admirała Blanco, dokonywała uprowadzeń i zabójstw politycznych z użyciem broni palnej, ale nie dokonywała ataków na osoby postronne, a jej ataki nie przybierały tak brutalnej formy, jak w późniejszym okresie aktywności. Atakowanie tzw. celów miękkich, np. dużych skupisk ludzi w centrach handlowych przy użyciu IED, brak selekcji celów ataków, dążenie do spowodowania jak największych strat materialnych, stanowią cechy charakterystyczne terroryzmu motywowanego ideologią religijną. Zdaniem autora, tak drastyczna zmiana celów ataku wynika nie tylko z radykalizacji politycznej, ale również z konieczności poszukiwania nowych bodźców w celu zwrócenia uwagi na sprawę, o którą walczą

[41] Ł. Szymankiewicz, *The modus operandi of terrorist attacks using improvised explosive devices in landside zones from 2001-2018*, Journal of KONBiN, vol. 52, iss. 3, 2022 s. 133.

[42] M. Kuczyński, *Krwawiąca Europa. Konflikty zbrojne i punkty zapalne w latach 1990-2000. Tło historyczne i stan obecny*, Bellona, Warszawa 2001, s. 357.

terroryści, ponadto poszerzanie celów ataku np. o przedsiębiorców, miało na celu zdobycie nowych zwolenników, np. z klasy robotniczej. Należy pamiętać, że terroryzm stanowi metodę przekazywania społeczeństwu i władzy komunikatów – dlatego, im atak terrorystyczny będzie bardziej spektakularny, tym większe grono obiorców usłyszy komunikat. Być może ETA obawiała się, że w dobie terroryzmu samobójczego i ataków, w których giną setki cywili, ich komunikaty wysyłane w formie ataków polegających na podkładaniu ładunków wybuchowych, a następnie powiadamianiu służb o planowanym ataku – czyli przeprowadzeniu ataku, w którym z założenia nikt nie powinien zginąć – nie będą w ogóle docierać do odbiorców. To jest wyłącznie przypuszczenie wynikające z analizy historii ETA, jej zmian ideologicznych i przeprowadzonych ataków. Idąc tym tokiem myślenia i opierając się wyłącznie na doborze celów ataków, *etarras* posiadali dwa wyjścia: zaniechać przeprowadzania ataków, a tym samym rozwiązać ETA lub zwiększyć brutalizację ataków. Wybór drugiej opcji był równoważny z uznaniem przez ogół społeczeństwa hiszpańskiego ETA za takie samo zagrożenie, jak organizacje typu Al-Kaida. Dobitnym przykładem na potwierdzenie powyższej tezy jest największy w historii atak terrorystyczny przeprowadzony na terenie Unii Europejskiej, który miał miejsce 11 marca 2004 r. w Madrycie, a w wyniku, którego śmierć poniosło 191 osób. Początkowo za atak obarczono ETA, chociaż specjaliści szybko wskazywali, że metody ataku nie pasują do taktyki Basków, a w późniejszym czasie do ataku przyznała się Al-Kaida[43]. Mimo to, fale sprzeciwu i protestów nawołujących do rozwiązania ETA, przelały się niemal przez całą Hiszpanię, w tym również przez Kraj Basków. Paradoksalnie atak, za który nie odpowiadała ETA przyczynił się do utraty resztek poparcia społecznego dla tej organizacji terrorystycznej. Być może, gdyby ETA ograniczyła się wyłącznie do selektywnych ataków na przedstawicieli władzy, a połowy jej ofiar nie stanowiliby cywile, poparcie społeczne dla organizacji byłoby wyższe, nawet po utworzeniu autonomii.

Podsumowanie

ETA stanowi bardzo dobry przykład radykalizacji grupowej, gdzie widoczny jest szczególnie niebezpieczny proces podejmowania coraz bardziej

[43] I. Szkurłat, *Terroryzm a polityka bezpieczeństwa państw Europy Zachodniej na przełomie XX i XXI wieku*, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pomorskiej w Słupsku, Słupsk 2018, s. 135-136.

skrajnych działań, w celu walki o niemożliwy do zrealizowania cel. W przypadku ETA jest to szczególnie widoczne w atakach przeprowadzanych już po utworzeniu autonomii Kraju Basków, gdzie coraz brutalniejszy dobór celów i metod terrorystycznych uniemożliwiał ETA cofanie się w swoich nierealnych żądaniach i w praktyce stanowił drogę donikąd. Przypadek ten wskazuje również na zagrożenie radykalizacją osób lub grup, które początkowo nie biorą pod uwagę stosowania przemocy. W przypadku ETA wypracowanie własnej ideologii było procesem żmudnym i długotrwałym. Ostatecznie powstała organizacja antyklerykalna, antyimperialna, dążąca do ustanowienia niepodległej republiki Basków o ustroju socjalistycznym. Również w przypadku wyboru metod walki o niepodległość widoczny był kilkuletni proces ewolucji, gdzie początkowe odrzucenie przemocy przechodziło w stronę stosowania sabotażu, organizowania napadów na bankowozy, uprowadzeń, zabójstw politycznych, aż po obieranie tzw. celów miękkich. Analizując historię ETA, zauważalne są dwa okresy charakteryzujące się diametralnie różnym poparciem społecznym. W czasie dyktatury Franco ETA była symbolem walki z reżimem, nie tylko w opinii samych Basków, ale również części społeczeństwa hiszpańskiego, sprzeciwiającego się dyktaturze. Być może, gdyby w 1981 r. wszyscy *etarras* postąpili tak samo jak członkowie ETA-pm, ETA cieszyłaby się statusem legendarnej organizacji, która wymierzała sprawiedliwość nadużywającym władzy funkcjonariuszom (np. zabójstwo Manzanasa w 1968 r.), a zabijając w 1973 r. premiera Blanco zmieniła bieg historii i przyczyniła się nie tylko do utworzenia autonomii Kraju Basków, ale również do demokratyzacji Hiszpanii. Tymczasem fanatyczna postawa ETA-m oraz obieranie za cel cywili, przedstawicieli sceny politycznej z obozów niesprawujących władzy, aktywistów czy każdej innej osoby, która nie popierała ETA, doprowadziły do osamotnienia i powolnego upadku organizacji, gdzie przedłużająca agonia spowodowała śmierć wielu niewinnych osób, a nierealny cel nigdy nie mógł zostać osiągnięty. Dopiero w 2018 r. ETA ogłosiła ostateczne rozwiązanie wszystkich struktur, a w krótkim komunikacie lakonicznie przeprosiła za krzywdy wyrządzone cywilom, stwierdzając jednocześnie, że zabójstwa funkcjonariuszy, żołnierzy i polityków były jak najbardziej usprawiedliwione. W ostatnim komunikacie dowództwo ETA napisało: „*ETA surgió de este pueblo y ahora se disuelve en él*”[44] co można przetłumaczyć jako „ETA wyrosła z ludu i teraz

[44] Treść informacji ETA o samorozwiązaniu zob.: A. Terradillos, *ETA anuncia su disolución*, „Ser” 03.05.2018; https://cadenaser.com/ser/2018/05/03/politica/1525346984_523675.html, [dostęp: 01.01.2024].

wraca do ludu". Pytanie tylko, czy po tylu latach bezsensownej przemocy i cierpienia, lud przyjąłby *etarras*.

Literatura

1. Antczak A., *Kształtowanie się tożsamości narodowej wspólnot autonomicznych w Hiszpanii*, AON, Warszawa 2008.
2. Antczak A., *Separatyzm baskijski*, Sprawy Narodowościowe, nr 37, 2010, s. 149-161.
3. Bolechów B., *Radykalizacja do przemocy politycznej. Teorie, mechanizmy, wzorce*, [w:] *Ekstremizm polityczny we współczesnym świecie*, red. A. Moroska-Bonkiewicz, Wydawnictwo DSWE, Wrocław 2012.
4. Chacón Delgado P.J., *El concepto de independencia Vasca en Sabino Arana Goiri*, Historia Contemporanea, nr 50, 2014, s. 75-103.
5. Clark P.R., *The Basque insurgent. ETA, 1952-1980*, University of Wisconsin Press, Madison 1984.
6. Conversi D., 2020. *The Left and nationalism. From the French Revolution to the Anthropocene*, [w:] *Research Handbook on Nationalism*, red. L. Greenfeld, Z. Wu, Edward Elgar, Northampton 2020.
7. Conversi D., Espiau G., 2019. *Basque*, [w:] *Comparing Peace Processes*, A. Ozerdem, R. Mac Ginty, Routledge, Londyn, Nowy Jork 2019.
8. Conversi D., *Sovereignty, boundaries and violence. Constructing the Basque national self (1959-2011)*, [w:] *Sovereignty Revisited. The Basque case*, red. I. Güell, P. Åshild, Kolås Åshild, Routledge, Londyn 2017.
9. Darby R., 1994. *Legitimate Targets. A Control or Violence?*, [w:] *New Perspectives on the Nothern Ireland Conflict*, red. A. Guelke, Avebury, Aldershot 1994.
10. De Pablo S., 2000. *El nacionalismo vasco ante el Estado español (1895-1937)*, Studia historica. Historia contemporánea, nr 18, 2000, s. 79-93.
11. EU measures to prevent radicalisation; https://www.consilium.europa.eu/en/policies/preventing-radicalisation/.
12. Garmendia, J.M., *Historia de ETA*, Haranburu, San Sebastian 1979.
13. Global Terrorism Database, https://www.start.umd.edu/gtd/.
14. Górski E., *O demokracji w Hiszpanii (1975-1995)*, Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN, Warszawa 1997.
15. Grotowicz, V., *Terroryzm w Europie Zachodniej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2000.
16. *Hiszpania: ETA ujawniła łączny bilans swoich zamachów*, „Gazeta Prawna", 06.11.2018, https://www.gazetaprawna.pl/wiadomosci/artykuly/1336508,eta-o-liczbie-zamachow.html.
17. Hobsbawm E., *Narody i nacjonalizm po 1870 roku. Program, mit i rzeczywistość*, Wydawnictwo Difin, Warszawa 2010.
18. Informacje dot. procesu radykalizacji; https://tpcoe.gov.pl/cpt/materialy/1799,Informacje-dot-procesu-radykalizacji.html.

19. Jeram S., Conversi D., *Deliberation and Democracy at the End of Armed Conflict. Post-Conflict Opportunities in the Basque Country*, [w:] *Democratic Deliberation in Deeply Divided Societies. From Conflict to Common Ground*, red. J. Ugarizza, D. Clauwaerts, Palgrave Macmillan, Basingstoke 2014.
20. Krutwig F., *Vasconia*, Norbait, Buenos Aires 1973.
21. Kuczyński M., *Krwawiąca Europa. Konflikty zbrojne i punkty zapalne w latach 1990-2000. Tło historyczne i stan obecny*, Bellona, Warszawa 2001.
22. Letamendia Belzunde F., *Historia de Euskadi. El nacionalismo vasco y ETA*, Ruedo Iberico, Paryż 1975.
23. Llanos-Antczak A., *Separatyzm baskijski. Historia, współczesność, perspektywy*, Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa 2019.
24. Miłkowski T., Machcewicz P., *Historia Hiszpanii*, Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wrocław 2009.
25. Mirgos K., *Obcy i nowi Baskowie. Migracje, tożsamość i języki w Baskijskiej Wspólnocie Autonomicznej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2018.
26. Muro D., *What does Radicalisation Look Like? Four Visualisations of Socialisation into Violent Extremism*, Notes Internacionals CIDOB, 2016; https://www.cidob.org/en/publications/what-does-radicalisation-look-four-visualisations-socialisation-violent-extremism.
27. Orzechowska-Wacławska J., *Baskowie. Powstanie współczesnego narodu*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2014.
28. Rapaport D.C., *The Four Waves of Modern Terrorism*, [w:] *Attacking Terrorism Elements of a Grand Strategy*, red. A. K. Cronin, J. M. Ludes, Georgetown University Press, Waszyngton 2004.
29. Solozábal Echavarria J.J., *El primer nacionalismo vasco. Industrialismo y conciencia nacional*, Tucar Ediciones, Madryt 1975.
30. Sroka A., *Hiszpańska droga do federalizmu*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2008.
31. Szkurłat I., *Terroryzm a polityka bezpieczeństwa państw Europy Zachodniej na przełomie XX i XXI wieku*, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pomorskiej w Słupsku, Słupsk 2018.
32. Szymankiewicz Ł., *The modus operandi of terrorist attacks using improvised explosive devices in landside zones from 2001-2018*, Journal of KONBiN, vol. 52, iss. 3, 2022, s. 123-135.
33. Terradillos A., *ETA anuncia su disolución*, Ser, 03.05.2018; https://cadenaser.com/ser/2018/05/03/politica/1525346984_523675.html.
34. *Una nueva interpretacion de la historia de Bizkaia*, http://www.sabinetxea.org/libro/libro/libro.html.